

Marcin CYRULSKI

„OBCA” I „SWOJA”. DWIE IRENY, DWIE ŻONY JEDNEGO WŁADCY BAZYLEGO WIELKIEGO KOMNENA

„FOREIGN” AND „OWN”. TWO IRENES, TWO WIVES OF ONE EMPEROR BASIL
GRAND-COMNENOS

Basil Grand-Comnenos, Emperor of Trebizond, was famous for his bigamy. In 1339 he married Irene of Trebizond, although he had a wife – also Irene – a natural daughter of Andronikos III Palaiologos. After the sudden death of Basil, his first wife took over the throne of Trebizond. Her reign soon came to the end. She was “foreign” to the Trapezuntine aristocracy. Definitely Irene of Trebizond, the second wife of Basil, triumphed when her son Alexius III had ascended the throne of Empire of Trebizond.

Key words: Basil Grand-Comnenos, Trebizond, Irene of Trebizond.

Bazyli Wielki Komnen (1332–1340), trapezuncki władca, zastąpił na kartach historii m.in. z powodu bigamii. Niemal trzy lata po wstąpieniu¹ na tron, 17 września w 1335 r. pojął za żonę Irenę Paleologinę², nieślubną³ córkę bizantyńskiego cesarza Andronika III Paleologa (1328–1341). Według Michała Panaretosa, autora *Kroniki trapezunckiej*, podstawowego źródła do historii nadczarnomorskiego Cesarstwa, niecałe cztery lata później: „8 dnia miesiąca lipca, 6874 (1339) roku, Wielmożny cesarz Bazyli pojął za żonę Wielmożną Panią Irenę z Trapezuntu”⁴.

Chrześcijaństwo od początku istnienia zakładało monogamiczność⁵. Powoływano się na słowa z listu św. Pawła Apostoła do Efezjan (Ef 5, 21–33), które

¹ Bazyli Wielki Komnen wstąpił na tron 22 września 1332 r. Zob. O. Lampsides, *O. Λαμπρίδου, Μιχαήλ Παναρέτου περι τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν*, „*Ἀρχεῖον Πόντου*” 22 (1958), s. 64, akp. 18 (dalej: Pan.).

² Pan., s. 64, akp. 19.

³ Nicephorus Gregoras, [in:] *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, ed. L. Schopeni, vol. 1, Bonnae 1829, s. 536, 11–12, vol. 2, Bonnae 1830 (dalej: Nic. Greg.).

⁴ Pan., s. 65, akp. 23 (wszystkie tłumaczenia w tekście M. Cyrulskiego).

⁵ J. Meyendorff, *Christian Marriage in Byzantium: The Canonical and Liturgical Tradition*, „*Dubarton Oaks Papers*” 45 (1991), s. 99.

ukazują mistyczny związek Oblubieńca-Chrystusa z Oblubienicą-Kościółem jako alegorię małżeństwa. „Jeden jest Chrystus i jedna głowa Kościoła”⁶ – jak powiadał Grzegorz z Nazjanzu – jeden jest zatem mąż i jedna żona. Taka koncepcja stanowiła fundament chrześcijańskiej (w tym wypadku – bizantyńskiej) myśli o małżeństwie. Uważano, że nawet śmierć sama w sobie nie kończy małżeństwa, które jest wiecznym zobowiązaniem dwojga ludzi⁷. Wdowcom nie zabraniano ponownego ożenku, ale nie patrzono nań przychylnie i nie zachęcano do niego. Kościół dopuszczał więc w pewnych przypadkach ponowne małżeństwo, ale było ono obwarowane sankcjami. Drugie małżeństwo pociągało już za sobą czasową ekskomunikę (roczną, a niekiedy dwuletnią)⁸. Jak pisał wspomniany już ojciec kapadocki – pierwsze małżeństwo jest „legalne” (νόμος – *nomos*), drugie „przyzwolone” (συγχώρησις – *synchōresis*), ale trzecie postrzega się już jako „wbrew prawu” (παρανομία – *paranomía*)⁹. Od XIII w. dla legalności małżeństwa wymagano ceremonii kościelnej; małżeństwo stało się od tej pory, zdaniem Johna Meyendorffa, „wydarzeniem «eucharystycznym»”¹⁰.

W pewnych sytuacjach Kościół dopuszczał jednak rozwód. Odwoływano się wówczas do słów Ewangelii św. Mateusza, w której Chrystus mówi, że „każdy, kto rozwodzi się z żoną z wyjątkiem rozpusty (ἐπὶ πορνείᾳ – *epi porneia*), a żeni się z inną, cudzołoży (μοιχᾶται – *moichatai*)” (Mt 19, 9). Oddalenie małżonki było zatem możliwe, ale tylko wtedy, gdy udowodniono jej niewierność.

Czy w przypadku małżeństwa Wielkiego Komnena i Paleologiny pojawił się warunek mogący prowadzić do rozwodu? Z dostępnych źródeł wynika, że nie. Żaden z ówczesnych kronikarzy, ani Michał Panaretos, ani Nikefor Gregoras, nie stwierdzili, nawet między wierszami, jakiegoś niegodnego postępowania Ireny Paleologiny, które mogłoby posłużyć jako pretekst do rozwodu. Gregoras wspomniał o wygnaniu cesarzowej z pałacu¹¹ oraz o przeniesieniu (μετενήνοχεν – *metenēnochen*) małżeńskich powinności na nałożnicę (εἰς ἑταιρίδα – *eis hetairida*)¹².

Znamienna jest natomiast kolejność zamieszczonych przez Panaretosa dwóch passusów dotyczących Ireny z Trapezuntu. Kronikarz najpierw podał informację, datowaną na 5 października 1338 r., o urodzeniu przez nią Bazylemu Wielkiemu Komnenowi drugiego syna Jana¹³ (późniejszego cesarza Trape-

⁶ PG 36, col. 292 B (εἷς Χριστός, μία κεφαλὴ τῆς Ἐγκκλησίας).

⁷ J. Meyendorff, *op. cit.*, s. 100.

⁸ *Ibidem*, s. 101.

⁹ PG 36, col. 292 B.

¹⁰ J. Meyendorff, *op. cit.*, s. 104.

¹¹ Nic. Greg., vol. 1, s. 549, 10–11.

¹² *Ibidem*, s. 549, 5.

¹³ Pan., s. 65, akp. 22.

zuntu znanego pod imieniem Aleksego III). Następnie pod datą 8 lipca 1339 r., dziewięć miesięcy po narodzinach drugiego dziecka, napisał o zaślubinach Ireny z Trapezuntu z cesarzem Bazylim¹⁴. Monarcha dopiero wtedy oficjalnie poślubił dotychczasową kochankę.

Oba wydarzenia są ze sobą powiązane w widoczny sposób. Małżeństwo z Paleologiną było bezdzietne przez co najmniej trzy lata¹⁵. Nie jest to okres na tyle długi, aby rozstrzygać o bezpłodności cesarzowej. Z drugiej strony, Irena z Trapezuntu urodziła monarsze już drugiego potomka. Skoro jednak Jan (Aleksy) był drugim synem cesarza, to do spotkania z Ireną z Trapezuntu musiało dojść najpóźniej na przełomie marca i kwietnia 1337 r., a więc niecałe dwa lata po zaślubinach córki Andronika III Paleologa¹⁶. To dość krótki okres, by przesądzać o tym, iż legalna cesarzowa nie mogła mieć dzieci. Nie można także wykluczyć, że Bazyli znał Irenę już wcześniej, być może jeszcze nawet przed poślubieniem Paleologiny¹⁷.

Zapewne nieprzypadkowe jest również umieszczenie przez kronikarza informacji o zaćmieniu słońca i wystąpieniu ludu przeciw cesarzowi. Panaretos wspominał o tym zaraz przed informacją o narodzinach Jana (Aleksego). Bunt wybuchł 3 marca 1337 r., kiedy między godziną 10 a 13 nastąpiło zaćmienie słońca. Lud, który najprawdopodobniej w tym niecodziennym zjawisku astronomicznym upatrywał znaku od Boga (boskiego gniewu), zaczął ciskać w stronę cesarza kamieniami. Historycy przypuszczają, iż wystąpienie poddanych było związane z niegodnym traktowaniem przez cesarza małżonki i najprawdopodobniej jawnym już związkiem z trapezuncką Ireną¹⁸. Gregoras w *Historii rzymskiej* zapisał wprost, że gdyby cesarz nie bał się ludu, zgładziłby cesarzową¹⁹, i zaraz po tym passusie zanotował informację o gwałtownym wystąpieniu zaniepokojonego ludu²⁰. Co ciekawe, *Trapezuncki horoskop z 1336 roku* prze-powiadał, iż wiosną (1337 r.) nastąpi niezadowolone ludu, a w kwietniu należy

¹⁴ *Ibidem*, akp. 23.

¹⁵ Ślub cesarza z Paleologiną odbył się we wrześniu 1335 r., narodziny drugiego syna nastąpiły w październiku 1338 r.

¹⁶ Karpow, rosyjski uczonec, specjalista od historii Cesarstwa Trapezunckiego, przyjmuje, że do spotkania doszło najpóźniej na początku 1336 r. Kiedy jednak od października 1338 r. (czyli od urodzin drugiego syna cesarskiego) odliczyć co najmniej 18 miesięcy (minimalny okres dwóch ciąż Ireny), okaże się, że jest to początek kwietnia 1337 r. Zob. C. П. Карпов, *История Трапезундской Империи*, Санкт-Петербург 2007, s. 197.

¹⁷ Od przejścia władzy przez Bazylego i jego przyjazdu z Konstantynopola do Trapezuntu do zaślubin z Paleologiną minęły niemal trzy lata.

¹⁸ C. П. Карпов, *op. cit.*, s. 173; W. Miller, *Trebizond. The Last Greek Empire*, Amsterdam 1968, s. 45.

¹⁹ Nic. Greg., vol. 1, s. 549, 11–12.

²⁰ *Ibidem*, s. 549, 12–13.

się spodziewać niepokojów i sporów²¹. Jak słusznie zauważył Siergiej Pawłowicz Karpow, horoskop odzwierciedlał ówczesne nastroje społeczne²².

Małżeństwo Bazylego z Ireną z Trapezuntu było jawnym pogwałceniem kościelnych kanonów, ale najwyraźniej doszło do niego za przyzwoleniem miejscowej hierarchii. Panaretos na określenie małżeństwa cesarskiego między drugą Ireną a Bazylim²³ użył greckiego słowa εὐλογεῖσθαι (*eulogeisthai*) – ‘zostać poślubioną’, ‘pojąć za żonę’ (od εὐλογεῖν – *eulogein* – błogosławić)²⁴. Określenie to w bizantyńskiej grece ma silne konotacje sakralne. Kronikarz nieprzypadkowo posłużył się tym słowem. Dał on tym samym wyraznie do zrozumienia, że małżeństwo zostało pobłogosławione w kościele. Ślub ten był zatem, zgodnie ze zwyczajem praktykowanym od XIII w., „wydarzeniem eucharystycznym” pobłogosławionym przez Kościół i zawartym przed Bogiem.

Ponowne małżeństwo Bazylego spotkało się ze stanowczym sprzeciwem patriarchy Konstantynopola. Ówczesny zwierzchnik Kościoła wschodniego Jan XIV Kalekas (1334–1347) wyraził swoje oburzenie w liście²⁵ skierowanym do metropolity Trapezuntu Grzegorza (1332–1339/1340)²⁶. Do patriarchy, jak to zostało zapisane, dotarła wiadomość, że trapezuncki władca nie traktuje Ireny, córki cesarza bizantyńskiego, tak jak zasługuje na to żona, a przy tym wyraznie stwierdzono, iż nie zawiniła ona niczym względem Boga. Odrzucić więc należy cudzołóstwo (Mt 19, 9) jako prawdopodobną przyczynę oddalenia małżonki. Tym samym z listu zwierzchnika bizantyńskiego Kościoła wynika, że drugie małżeństwo Wielkiego Komnena jest całkowicie nielegalne. Jan XIV, podobnie jak Gregoras, zauważył, że gdyby nadarzyła się okazja, cesarz nie omieszczałby usunąć Paleologiny. Wyraznie stwierdzono, iż „pojął on za żonę [dosł. wziął – ἔλαβεν – *elaben*]²⁷ inną – cudzołożnicę – i współżyje z nią jakoby legalnie”²⁸. Patriarcha skarcił trapezuncki kler, który dopuścił do takiego grzechu. Przypomniał też o kanonach, które jasno mówią o cudzołożnikach. Uwagę zwraca

²¹ S. P. Lampros, *Τραπεζουντιακὸν ὄροσκόπιον τοῦ ἔτους 1336*, „Νέος Ἑλληνομνήμων” 13 (1919), s. 41, 17–18; s. 43, 13–14.

²² C. П. Карпов, *op. cit.*, s. 173.

²³ Pan., s. 65, akp. 23.

²⁴ E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, New York 1975, s. 538; G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 2000, s. 567–569.

²⁵ List nie jest datowany, ale XIX-wieczni wydawcy F. Miklosich i J. Müller umieścili go wśród korespondencji z 1340 r. Zob. F. Miklosich, J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi*, vol. 1, Vienne 1860, s. 199–201.

²⁶ Karpow jako datę podaje 1340 r., a trapezuncki metropolita Chrysanthos 1339 r. Por. C. П. Карпов, *op. cit.*, s. 503; Χρυσάνθος, Μητροπ. Τραπεζούντας, *Ἐκκλησία Τραπεζούντος*, „Ἀρχεῖον Πόντου” 4/5 (1933), s. 789.

²⁷ Patriarcha celowo nie użył tu słowa εὐλογεῖν – *eulogein* mającego wyraźne odniesienie do błogosławieństwa, ale posłużył się greckim słowem λαμβάνειν – *lambanein*, które nie ma takich sakralnych konotacji.

²⁸ F. Miklosich, J. Müller, *op. cit.*, s. 199.

passus mówiący o tym, że nie przystoi w obliczu takiej bezbożności sprawować trapezunckiemu duchowieństwu boskiej liturgii, a cesarzowi uczestniczyć w niej²⁹. Jan IX stanowczo nakazał rozprawić się z grzechem, który kala nie tylko samego cesarza, ale również tamtejszy Kościół i lud³⁰.

Drugie małżeństwo Bazylego trwało niecałe dziewięć miesięcy – od 8 lipca 1339 r. do 6 kwietnia 1340 r., czyli do śmierci cesarza³¹. W *Kronice trapezunckiej* informacja o tym wydarzeniu znalazła się bezpośrednio po zapisku dotyczącym ślubu monarchy z Ireną z Trapezuntu. Nagła i niespodziewana śmierć Bazylego skłoniła historyków do przypuszczeń, iż został on otruty³². Po tym zdarzeniu, jak podał kronikarz, „jego synów Wielmożnych Aleksego i Kalojana odesłano wraz z matką do miasta [scil. Konstantynopola]”³³. Informację tę potwierdzają inne źródła – wspominał o tym m.in. Jan (Józef) Lazaropulos³⁴, metropolita Trapezuntu, autor *Cudów św. Eugeniusza*³⁵. Z kolei Nikefor Gregoras podał, iż wraz z odprawioną do Konstantynopola nielegalną żoną (παράνομος σύζυγος – *paranomos sydygos*) Bazylego i ich dziećmi Paleologina wysłała do ojca poselstwo z prośbą o pomoc i znalezienie jej godnego małżonka³⁶.

Po śmierci męża Irena Paleologina przejęła władzę, miała jednak niemałe kłopoty z jej utrzymaniem. Wprawdzie list patriarchy³⁷ mógł posłużyć do legitymizacji jej władzy³⁸, ale sytuacja cesarzowej w Trapezuncie była trudna. Michał Panaretos oraz Jan Lazaropulos stwierdzili, że doszło do buntu archontów i na dworze cesarskim wyodrębniły się dwa stronnictwa. Kronikarz historii Trapezuntu podał skład obu stronnictw oraz zajęte przez nich budowle strategiczne w mieście³⁹. Natomiast drugi z wymienionych autorów nazwał je następująco: przeciwnie cesarzowej – Scholarantami (Σχολαράνται) oraz popierające Paleologinę – Amintzantarantami (Αμιντζανταράνται). Trapezunt pogrążył się w wojnie domowej. Irena próżno oczekiwała pomocy z Konstantynopola.

²⁹ Liturgia w rycie bizantyńskim obejmowała modlitwę za cesarza i cesarzową. Boska liturgia Jana Chryzostoma to modlitwa „za najwierniejszego naszego cesarza i miłującą Chrystusa cesarzową”. Zob. *Liturgie Kościoła prawosławnego*, przeł. H. Paprocki, Kraków 2003, s. 94. O niestosowności wspomniania w świętej liturgii drugiej żony wzmiankował również Gregoras, który zwrócił uwagę, że ze względu na identyczne imiona cesarzowej i monarszej „nałożnicy” powstawała pewna dwuznaczność modlitw. Nic. Greg., vol. 1, s. 549, 13–15.

³⁰ F. Miklosich, J. Müller, *op. cit.*, s. 201.

³¹ Pan., s. 65, akp. 24.

³² C. П. Капов, *op. cit.*, s. 197; W. Miller, *op. cit.*, s. 46.

³³ Pan., akp. 24.

³⁴ *Fontes Historiae Imperii Trapezuntini*, ed. A. Papadopoulos-Kerameus, St. Petersburg 1897, s. 134.

³⁵ *Ibidem*, s. 78–136.

³⁶ Nic. Greg., vol. 1, s. 550, 1–4.

³⁷ Nie wiadomo, czy list powstał za życia cesarza Bazylego, czy już po jego śmierci (*post factum*).

³⁸ C. П. Капов, *op. cit.*, s. 197.

³⁹ Pan., s. 65, akp. 25.

Wysłała drugie poselstwo do ojca Andronika III, ale i ono pozostało bez odpowiedzi⁴⁰. Posłom nie udało się spotkać z cesarzem, który niebawem zmarł (15 czerwca 1341 r.)⁴¹. Po roku i trzech miesiącach, 15 lipca, Irena utraciła władzę na rzecz Anny Anachutlu, a 10 sierpnia została odesłana do Konstantynopola. O dalszych losach Ireny nic nie wiadomo.

Paleologinie nie udało się utrzymać na tronie. Trudne położenie Cesarstwa po tureckim najeździe⁴² wykorzystwała Anna Anachutlu⁴³, córka Aleksego II Wielkiego i wnuczka lazycyckiego władcy, która przejęła władzę. Uważano ją za „swoją”, bowiem pochodziła z rodu związanego z Trapezuntem już od przeszło 130 lat. Miejskowa arystokracja (skupiona w stronnictwie Scholarantów) traktowała Irenę jak „obcą”, ponieważ była przedstawicielką obcej dynastii.

W Bizancjum natomiast po śmierci Andronika III w czerwcu 1341 r. doszło do zmiany na szczytach władzy. Cesarstwem zarządzał faktycznie, w imieniu małoletniego Jana V Paleologa, Jan VI Kantakuzen (1347–1354), który nie miał interesu w popieraniu Ireny i jej dynastii. Wprost przeciwnie – wsparł on osadzenie na trapezunckim tronie brata Aleksego II Wielkiego Komnena, Michała (po krótkich rządach Jana III), który panował od maja 1344 r. do grudnia 1349 r. Następnie na tron wstąpił syn Bazylego i Ireny z Trapezuntu – wspomniany już Jan, który sprawował władzę jako Aleksy III Wielki Komnen (1349–1390).

Pierwsza żona cesarza Bazylego pochodziła z cesarskiego rodu Paleologów, była naturalną, choć z nieprawego łoża (ἡ νόθη – *nothē*), córką bizantyńskiego monarchy⁴⁴. Imię jej matki pozostaje nieznanne. Za Paleologiną stała wpływowa rodzina, z cesarskim domem łączyły ją przecież więzy krwi. Druga Irena pozostaje dla badaczy niejako zagadką. Nic nie wiadomo o jej pochodzeniu ani o koneksjach. Badacze Emile Janssens oraz William Miller uważają, iż użyte przez Panaretosa sformułowanie δέσποινα (*despoina*) jest oznaką jej szlacheckiego pochodzenia⁴⁵. W bizantyńskiej grece słowo to oznaczało ‘panią’ lub było tytułem nadawanym cesarzowej albo jej córce czy też tytułem odnoszącym się do matki cesarza⁴⁶. Autor *Kroniki trapezunckiej* używał tego słowa właśnie w tym ostatnim znaczeniu (tytuł matki cesarza). Za takim odczytywaniem sensu tego rzeczownika przemawia fakt, iż Panaretos również w dalszej części dzieła,

⁴⁰ Nic. Greg., vol. 2, s. 679, 8–25.

⁴¹ Datę tę odnotował Michał Panaretos, co może świadczyć o znaczeniu tego wydarzenia w historii Trapezuntu; Pan., 66, akp. 28.

⁴² Pan., s. 66, akp. 30.

⁴³ Ze wzmianki u Panaretosa wiadomo, że Anna część życia spędziła w klasztorze. Z nieznanych przyczyn zrzuciła szatę mniszki i dzięki pomocy wojska lazycyckiego zdobyła władzę w Trapezuncie. Pan., 66, akp. 30.

⁴⁴ Nic. Greg., vol. 1, s. 536, 11–12.

⁴⁵ E. Janssens (*Trèbizonde en Colchide*, Bruxelles 1969, s. 103) pisał o niej „noblesse de Trèbizonde”, natomiast W. Miller (*op. cit.*, s. 45) „a lady of Trebizond”.

⁴⁶ E. A. Sophocles, *op. cit.*, s. 352.

wspominając Irenę z Trapezuntu, konsekwentnie stosował w odniesieniu do niej słowo *despoina*⁴⁷. Irena była bowiem matką cesarza Trapezuntu Aleksego III Wielkiego Komnena, zaś Panaretos, co należy podkreślić – jego nadwornym kronikarzem.

Enigmatyczne pozostaje również stwierdzenie trapezunckiego kronikarza o Irenie wyrażone słowami ἐκ Τραπεζοῦντος (*ek Trapezountos*) – „z Trapezuntu”. Panaretos milczał o jej pochodzeniu, ograniczając się do powyższego określenia. A właśnie on, mający osobistą styczność z matką władcy, mógł przekazać dokładniejszą wiadomość o jej korzeniach.

Bizantyński historyk Nikefor Gregoras nazywał ją „nałożnicą” (ἑταιρίς – *hetairis*)⁴⁸. Patriarcha Konstantynopola, wspomniany już Jan XIV Kalekas, w liście do metropolity Trapezuntu pisał o niej „cudzołożnica” (μοιχαλίσ – *moichalis*) oraz „znieawidzona przez Boga cudzołożnica” (θεοστρυγῆ μοιχαλίσ)⁴⁹. Inaczej natomiast określał Irenę Jan Lazaropulos (1364–1367), metropolita trapezuncki (noszący imię Józef) za panowania Aleksego III Wielkiego Komnena, który używał w odniesieniu do niej tytułu – cesarzowa (βασιλίσ)⁵⁰.

Źródła dzielą się na dwie grupy: jedne uznają Irenę z Trapezuntu za pełnoprawną małżonkę cesarza, drugie zaś uważają ją za cesarską nałożnicę i podkreślają niekanoniczność jej małżeństwa z Bazylim. Do pierwszej grupy należą źródła twórców trapezunckich, związanych z dworem Aleksego III Wielkiego Komnena, syna Ireny i cesarza Bazylego. Michała Panaretosa traktuje się jako oficjalnego kronikarza⁵¹ Aleksego III. Był on obecny na dworze tego władcy i osobiście znał matkę monarchy⁵². W skład dworskiego grona wchodził również metropolita Jan Lazaropulos. W drugiej grupie znalazły się natomiast osoby związane z dworem w Konstantynopolu i panującą tam dynastią Paleologów, z której wywodziła się pierwsza żona Bazylego. Nikefor Gregoras oraz patriarcha Jan XIV Kalekas opowiedzieli się wyraźnie po stronie córki Andronika III Paleologa, deprecjonując drugą żonę Wielkiego Komnena.

⁴⁷ Zob. Pan., s. 70, akp. 50, gdzie można przeczytać: με [scil. μετά] τὴν δέσποιναν, τοῦ βασιλέως τὴν μητέρα; Pan., s. 70, akp. 51; s. 71, akp. 56; s. 76, akp. 87; wymienił ją również z imienia zob. Pan., 69, akp. 45 (także autor *Kroniki* pisał o niej „Irena Wielka Komnena” – κυρὰ Εἰρήνη τῆ μεγάλης Κομνηνῆ); s. 73, akp. 72; s. 80, akp. 102.

⁴⁸ Nic. Greg., vol. 1, s. 549, 5.

⁴⁹ F. Miklosich, J. Müller, *op. cit.*, s. 199, 200.

⁵⁰ Jan Lazaropulos zanotował: σὺν τῇ μητρὶ μὲν βασιλίδι; zob. *Fontes Historiae...*, s. 134.

⁵¹ C. П. Капнов, *op. cit.*, s. 454.

⁵² Świadczą o tym przykładowe fragmenty z *Kroniki*: „z władczynią, matką cesarza, wyprawiliśmy się do Limnia” (Pan., s. 70, akp. 50) oraz „cesarz Wielmożny Pan Aleksy [III] i jego matka Wielmożna Pani Irena, [...] a wraz z nimi i ja, [...] znaleźliśmy się w klasztorze Sumela” (Pan., s. 73, akp. 72).

Aleksy w chwili objęcia władzy w Trapezuncie 13 grudnia 1349 r.⁵³ miał 11 lat. Według Lazaropulosa, Jan Kantakuzen przychylił się do argumentacji kręgów trapezunckich, szczególnie samego autora *Cudów*, aby na tronie nadczarnomorskiego Cesarstwa zamiast starego i bezdzietnego (γέρων καὶ ἄπαις) Michała osadzić godnego spadkobiercę Aleksego⁵⁴. Dzięki pomocy uzyskanej od Kantakuzena (cesarz udzielił wsparcia militarnego)⁵⁵ synowi Bazylego udało się odzyskać ojcowski tron. Michał Panaretos podkreślał, że Aleksy przybył do Trapezuntu wraz z matką, „Wielmożną Panią Ireną Wielką Komneną”. Ostatecznie to ona, druga żona Bazylego, zatriumfowała.

Jedną z przyczyn niepowodzenia pierwszej żony Bazylego była z pewnością sprawa jej pochodzenia. Wywodziła się ona z Bizancjum i z rodu Paleologów. Małżeństwa między Wielkimi Komnenami a Paleologami w tym czasie należały do rzadkości. Oprócz Bazylego tylko jeden cesarz z dziewięciu⁵⁶ panujących od 132 lat w Trapezuncie Wielkich Komnenów – Jan II (1280–1297) – związał się z rodziną panującą w Konstantynopolu⁵⁷. Na kolejny ślub między dwoma rodzinami trzeba było czekać 53 lata, do 1335 r., zaś małżeństwo Bazylego i Ireny Paleologiny okazało się zupełnie nieudane.

Do odrzucenia „obcej” cesarzowej z pewnością przyczyniła się również jej bezdzietność – nie urodziła cesarzowi następcy tronu. Nie wiadomo, czy nie mogła mieć dzieci, czy nie miała ich, ponieważ cesarz stronił od niej⁵⁸. Być może, gdyby urodziła władcy syna, przejście przez nią władzy nie wywołałoby tak wielkiego sprzeciwu pontyjskiej arystokracji.

Podczas kryzysu, jaki nastąpił po przejściu władzy przez Irenę Paleologinę, ujawniły się separatystyczne nastroje miejscowego możnowładztwa, które nie chciało być w żaden sposób zależne od Konstantynopola. Nie uznało ono nowej cesarzowej, co stało się przyczyną wybuchu wojny domowej. Irena została potraktowana jak „obca”. Ponadto jej plany matrymonialne się nie powiodły. Wszelkie nadzieje na pozostanie na tronie zniweczyła śmierć Andronika Paleologa i faktyczne przejście władzy przez Jana Kantakuzena, któremu nie zależało na umacnianiu dynastii Paleologów. Na miejscu Ireny w Trapezuncie dość

---

⁵³ Pan., s. 69, akp. 45.

⁵⁴ *Fontes Historiae...*, s. 135.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 135.

⁵⁶ Nie wliczam tutaj Andronika I Gidosa (1222–1235), który nie pochodził z dynastii Wielkich Komneów, lecz był zięciem pierwszego władcy Aleksego I. Pomijam także cesarżową Teodorę (1284).

⁵⁷ Jan, który udał się do Konstantynopola, pojął tam za żonę Eudokię Paleologiną, córkę Michała VIII Paleologa i jego żony Teodory Dukajny. Małżeństwo zostało zawarte w 1282 r. Pan., s. 62, akp. 5.

⁵⁸ List patriarchy stwierdza dość niejednoznacznie, że cesarz „nie znajduje w niej upodobania, na jakie zasługuje jako żona” (οὐδὲ στέργει αὐτήν, καθὼς ὀφείλει ὡς γυναῖκα αὐτοῦ). F. Miklosich, J. Müller, *op. cit.*, s. 199.

szybko pojawiła się Anna Anachutlu, która odesłała Paleologinę do stolicy bizantyńskiego państwa.

Powrót drugiej Ireny do Trapezuntu był możliwy na skutek szczęśliwego splotu okoliczności, a przede wszystkim dzięki poparciu Kantakuzena. 3 września 1351 r., niedługo po powrocie do Trapezuntu i koronacji na cesarza (1 stycznia 1349 r.), młody Aleksy pojął za żonę Teodorę Kantakuzenę, spokrewnioną z panującym wówczas w Bizancjum Janem Kantakuzenem.

Ostatecznie to Irena z Trapezuntu wyszła zwycięsko z walki o tron trapezunckiego Cesarstwa. O ile nic nie wiadomo o dalszych losach Paleologiny, o tyle matka cesarza Aleksego III Wielkiego Komnena niejednokrotnie pojawiała się na kartach *Kroniki trapezunckiej* Michała Panaretosa. Zaraz po powrocie do rodzinnego miasta i ojczyzny sprawowała zapewne regencję w imieniu jedenastoletniego syna. Z pewnością uczestniczyła w najważniejszych wydarzeniach w Cesarstwie, ponieważ w źródłach często można odnaleźć wzmianki o jej obecności u boku syna⁵⁹ – zarówno o władczyni (*despoina*), jak i o matce. W końcu była „swoją” wśród „swoich”.

---

⁵⁹ Pan., s. 70, akp. 51; s. 71, akp. 56; s. 76, akp. 87; s. 73, akp. 72; s. 80, akp. 102.